

Vaikų (ne)dalyvavimas elektroninėse patyčiose ir emociniai bei elgesio sunkumai

Neringa Grigutytė

Vilniaus universitetas, Psichologijos institutas
neringa.grigutyte@fsf.vu.lt

Saulė Raižienė

Vilniaus universitetas, Psichologijos institutas
saule.raiziene@fsf.vu.lt

Vilmantė Pakalniškienė

Vilniaus universitetas, Psichologijos institutas
vilmante.pakalniskiene@fsf.vu.lt

Santrauka. Šiuo tyrimu siekiama palyginti vaikų, kurie patyrė skirtingų formų patyčias ir (ar) patys tyčiojosi, patiriamus emocinius ir elgesio sunkumus. Tyrime dalyvavo 1 012 vaikų nuo 9 iki 17 metų. 15,9 % vaikų nurodė per pastaruosius metus patyrę patyčias, 6,4 % – tyčiojęsi iš kitų; iš jų elektronine forma atitinkamai 61,5 % ir 52,3 %. Nustatyta, kad dalyvavimas patyčiose susijęs su prastesniu vaikų psichologiniu funkcionavimu: daugiausia emocinių ir elgesio sunkumų turi tie vaikai, kurie dalyvauja ne elektroninėse patyčiose, o tiesiogiai ar kitu būdu.

Pagrindiniai žodžiai: elektroninės patyčios, vaikai, emociniai ir elgesio sunkumai.

Children's (non-)participation in cyberbullying and emotional, behavioural problems

Summary. Technological changes are making the Internet more accessible and interactive. The opportunities offered by the Internet, Internet use (time, frequency, accessibility, social networks, activities, etc.), and threats are changing as well. Cyberbullying is identified as one of the main threats on the Internet that has the most serious consequences. Research has found that cyberbullying is the most frustrating Internet threat for children (Haddon & Livingstone, 2012). Considering that children do not live without the Internet, and that the opportunities and threats of the Internet change all the time, the impact on emotional and behavioural problems of children has not been fully explored. This study is part of the Lithuanian Science Council funded project “Children’s and adolescents’ Internet use in Lithuania: possibilities and risks tendencies in EU context” (No. S-MIP-17-1/LSS-250000-1087). It aims to compare emotional and behavioural problems of children who have been victims of different forms of bullying and/or bullied themselves. During the data collection in 2018, 1012 children aged 9 to 17 years were interviewed; 161 (15.9%) children reported being bullied over the last year (61.5% of them in cyber space), and 65 (6.4%) children bullied others over the last year (52.3% of them in cyber space). The results show that cyberbullying is more often related to traditional and other forms of bullying than it takes place separately. However, there is an overlap in bullying environments: children who have experienced traditional bullying, bully others in a traditional way; and children who have experienced cyberbullying, bully others in the cyber space. The results confirm that the experience of bullying is related

Received: 18/11/2019. **Accepted:** 18/12/2019

Copyright © 2019 Neringa Grigutyte, Saulė Raižienė, Vilmantė Pakalniškienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

to poor psychological functioning, but the most emotional and behavioural problems are experienced by those kids who participated in or experienced traditional bullying. According to the results of this study, the harm caused by a traditional bullying is greater than cyberbullying.

Keywords: cyberbullying, children, emotional and behavioural problems.

Įvadas

Gyvenimas be interneto ir jo teikiamos naudos šiais laikais sunkiai įsivaizduojamas, o vaikams, kurie yra visiškai priklausomi nuo technologijų (Hamal, 2017), – faktiškai neįmanomas. Tačiau reikia kalbėti ne tik apie nekvestionuojamą interneto ir naujausių technologijų teikiamą naudą, bet ir apie grėsmes, su kuriomis vaikai susiduria internete, ir šių grėsmių poveikį vaikų savijautai bei sveikatai. Įvairių tyrimų duomenimis, daugiau nei pusė vaikų, naudodamiesi internetu, yra patyrę neigiamų išgyvenimų (Life online – through children’s eyes, 2017; Haddon & Livingstone, 2012). Elektroninės patyčios¹ yra priskiriamos prie pagrindinių grėsmių internete (šalia asmeninės informacijos atskleidimo, pornografinio ir agresyvaus turinio matymo, nenorimų seksualinių žinučių gavimo ir kita), kurios sukelia skaudžiausias pasekmes: tyrimais nustatyta, kad ši interneto grėsmė labiausiai nuliūdina vaikus (Haddon & Livingstone, 2012).

Remiantis atliktos metaanalizės duomenimis, elektroninių patyčių mastas didėja (Kowalski, Giumetti, Schroeder, & Lattanner, 2014). Dvidešimt penkiose Europos šalyse atlikto tyrimo rezultatai rodo, kad 2010 metais apie elektronines patyčias pranešdavo vienas iš dvidešimties vaikų (Haddon & Livingstone, 2012). Lietuvoje atlikti tyrimai rodo, kad 2018 metais, palyginti su 2010, daugiau vaikų patiria užgauliojimus internetu ar mobiliuoju telefonu (Grigutytė, Pakalniškienė, Raižienė ir Povilaitis, 2018). Skirtingi tyrimai atskleidžia, kad 20–50 % vaikų bent kartą yra patyrę patyčias elektroninėmis priemonėmis (Hamm et al., 2015; Smith, 2019). Rezultatai varijuoja – priklauso nuo vaikų amžiaus, klausimų apie patyčias detalumo, laikotarpio, kada vyko patyčios, ir naudojamo elektroninių patyčių apibrėžimo.

Vieni mokslininkai mano, kad elektroninės patyčios yra tokios pačios patyčios kaip ir tradicinės, tik vykstančios pasitelkiant elektroninius prietaisus ir technologijas (Olweus, 2013) – tai tyčinis sąmoningas pasikartojantis veiksmas elektroninėje erdvėje – per mobiliuosius telefonus ar internetu – norint išskaudinti kitą asmenį ar grupę asmenų, kurie negali lengvai apsiginti (Smith et al., 2008). Kiti autoriai sako, kad elektroninės patyčios yra atskiras reiškinys, o jų skiriamieji bruožai yra anonimiškumas bei viešumas (Thomas, Connor, & Scott, 2015). Besikeičiančiomis sąlygomis yra tik fragmentiškų tyrimų, kokios yra tiesioginių ir elektroninių patyčių sąsajos. Lieka neaišku, ar tradicinės tiesioginės patyčios persikelia į elektroninę erdvę, ar tie, kurie naudoja arba patiria patyčias tiesiogiai ar kitais būdais, jas naudoja arba patiria ir elektroninėje erdvėje, ar ir kaip skiriasi dalyvavimo patyčiose žala atsižvelgiant į jų formą.

Tyrimai atskleidžia, kad daugiau patyčių įvyksta gyvai, o ne internete (Haddon & Livingstone, 2012; Hamm et al., 2015). Neretai į elektronines patyčias žiūrima kaip į

¹ Sąvokos „elektroninės patyčios“ ir „smurtas elektroninėje erdvėje“ vartojamos sinonimiškai.

tiesiogiai patiriamų patyčių dalį (Baldry, Farrington, & Sorrentino, 2015), nes tradicinės ir elektroninės patyčios yra stipriai tarpusavyje susijusios: jei vaikas patiria patyčias realiaame gyvenime, jos persikelia ir į virtualią erdvę (Gedutienė, Šimulionienė, Čepienė ir Rugevičius, 2012; Wegge, Vandebosch, & Eggermont, 2014). Tačiau kiti autoriai teigia, kad tyčiodamasis elektroninėje erdvėje išlieki anonimiškas, o tai atveria galimybę naudoti patyčias tais atvejais, kai nedrįsti tiesiogiai (pavyzdžiui, tyčiojantis internetu tampa nesvarbi turima jėga ar kūno sudėjimas). Be to, elektroninių patyčių atveju atkeršyti savo skriaudėjui yra paprasčiau nei tiesioginių patyčių atveju (Mishna, Khoury-Kassabri, Gadalla, & Daciuk, 2012).

Lietuvoje, 2012 metų duomenimis, penktadalis 11–15 metų vaikų nurodė patys tyčiojęsi elektroninėje erdvėje, daugiau nei ketvirtadalis paauglių, patyrusių patyčias tiesiogiai ir elektroninėje erdvėje, patys tyčiojosi tiek tiesiogiai, tiek elektroninėje erdvėje (Gedutienė ir kt., 2012). Patyčių patyrimo ir smurtavimo prieš kitus sąveika aiškinama remiantis bendruoju agresijos modeliu (angl. *General aggression model*, *GAM*; Anderson & Bushman, 2002), kuriame integruojami kognityviniai, socialiniai, asmenybės, raidos ir biologiniai veiksniai. Patiriant smurtą formuojasi atitinkamos kognityvinės struktūros (schemos ir scenarijai), kurios, kaip išmokymo proceso rezultatas, aktyvinasi priklausomai nuo situacinių (pavyzdžiui, provokacija, agresyvių ženklų poveikis) ir asmeninių veiksnių, tokių kaip bruožai ir vertybės, sąveikos. Su agresija susijusių schemų aktyvacija nuspalvina socialinės aplinkos suvokimą tikintis priešiško ir agresijos bei renkantis reaguoti agresyviai (Kowalski et al., 2014).

Elektroninės patyčios, kaip ir patyčios apskritai, yra potencialus grėsmės šaltinis vaikų, kurių asmenybė formuojasi, savijautai ir fizinei bei psichinei sveikatai (Chen, Ho, & Lwin, 2017). Kai kurie tyrėjai mano, kad elektroninių patyčių padaroma emocinė žala gali būti didesnė nei bendraujant tiesiogiai, nes patyčios greitai pasiekia daug žmonių, išlieka ilgam, nepriklauso nuo atstumo, paros laiko ar vietovės, neretai būna anonimiškos (Kowalski et al., 2014; Mažionienė, Povilaitis ir Suchodolska, 2012; Halpern, Pina, & Vásquez, 2017). Patyčių patyrimas gali sukelti tokias pasekmes kaip menka savivertė, nerimas, depresija, vienišumas, savižudybės rizika, alkoholio ar narkotikų vartojimas, prasti akademiniai pasiekimai ir nesaugumo jausmas mokykloje, taip pat galvos ar pilvo skausmas, miego problemos, hiperaktyvumas (Kowalski et al., 2014; Bottino, Bottino, Regina, Correia, & Ribeiro, 2015). Tyrimai atskleidžia, kad dalyvavimas elektroninėse patyčiose neigiamai veikia ir pačius smurtautojus – jiems būdingas delinkventinis elgesys, agresyvumas, piktnaudžiavimas alkoholiu ar narkotikais (Sourander et al., 2010), padidėjusi depresinių išgyvenimų ir suicidinių minčių rizika (Bonanno & Hymel, 2013).

Šiuo straipsniu siekiama palyginti vaikų, kurie patyrė skirtingų formų patyčias ir (ar) patys smurtavo, emocinių ir elgesio sunkumų raišką.

Metodika

Tyrimo dalyviai. Tyrime dalyvavo 1 012 vaikų nuo 9 iki 17 metų (amžiaus vidurkis 13,31 m. (SD = 2,65), iš kurių 526 (52 %) berniukai ir 486 (48 %) mergaitės.

Tyrimo priemonės. Tyrimo metu naudota „ES vaikai internete“ parengta anketa (Livingstone, Haddon, Görzig, & Ólafsson, 2011), laikantis griežtų „ES vaikai internete“ tinklo standartų. Anketos originalo kalba – anglų; vertimas į lietuvių kalbą atliktas šio tyrimo autorių laikantis pirminiam ir atgaliniam vertimams keliamų reikalavimų. Anketose buvo pateikiami klausimai apie vaikų praleidžiamą laiką internete, veiklas, atliekamas internetu, pozityvią ir negatyvią patirtį internete, tėvų, mokytojų ir bendraamžių paramą naudojantis internetu ir renkami demografiniai duomenys. Šiame straipsnyje analizuojami tik tie duomenys, kurie susiję su vaikų patyčių patirtimi, taip pat tyrimo dalyvių emocinių ir elgesio sunkumų raiška bei demografiniai duomenys (amžius ir lytis).

Patyčių patyrimas buvo vertintas klausimu „Ar per pastaruosius metus tave kas nors užgauliojo ir bjauriai elgėsi?“ (atsakymų variantai „Ne“, „Taip“, „Nežinau“, „Nenoriu sakyti“). Jei tyrimo dalyvis atsakydavo, kad jį kas nors užgauliojo, jo buvo klausama, kaip dažnai per pastaruosius metus tai nutiko tiesiogiai (gyvai) bendraujant su kitais (toliau tai vadinama „tiesioginės patyčios“), mobiliuoju telefonu ar internetu (toliau tai vadinama „elektroninės patyčios“) ir kitu būdu (toliau tai vadinama „kitos patyčios“). Tyrimo dalyvis buvo prašomas patirtų kiekvienos rūšies patyčių dažnumą įvertinti pagal penkių balų skalę (1 – „niekada per pastaruosius metus“, 2 – „keletą kartų“, 3 – „bent kartą per mėnesį“, 4 – „bent kartą per savaitę“, 5 – „kasdien arba beveik kasdien“; taip pat galėjo rinktis atsakymus „nežinau“ ar „nenoriu sakyti“). Pagal tai, kokių formų patyčias tyrimo dalyviai buvo patyrę bent kartą per pastaruosius metus, jie buvo suskirstyti į grupes: patyrę tik vienos kurios nors formos patyčias – tiesiogines, elektronines ar kitas patyčias, patyrę kurių nors dviejų formų patyčias – tiesiogines ir elektronines, tiesiogines ir kitas, elektronines ir kitas, patyrę visų trijų formų patyčias. Tolesnėje analizėje tyrimo dalyviai suskirstyti į grupes pagal tai, ar yra elektroninių patyčių aukos: nepatyrę patyčių sudarė vieną grupę, kitą grupę sudarė tie, kurie buvo patyrę elektronines patyčias vienas ar kartu su kitų formų patyčiomis, trečią grupę sudarė tie, kurie buvo patyrę neelektronines patyčias.

Pačių vaikų smurtavimas buvo vertinamas klausimu „Ar per pastaruosius metus tu su kuo nors bjauriai elgeisi ar užgauliojai“ (atsakymų variantai „Ne“, „Taip“, „Nežinau“, „Nenoriu sakyti“). Jei tyrimo dalyvis atsakydavo, kad jis ką nors užgauliojo, jo buvo klausama, kaip dažnai per pastaruosius metus tai nutiko tiesiogiai (gyvai) bendraujant su kitais (toliau tai vadinama „tiesioginis tyčiojimas“), mobiliuoju telefonu ar internetu (toliau tai vadinama „elektroninis tyčiojimas“) ir kitu būdu (toliau tai vadinama „kitas tyčiojimas“). Tyrimo dalyvis buvo prašomas kiekvienos rūšies smurtavimo dažnumą įvertinti pagal penkių balų skalę (1 – „niekada per pastaruosius metus“, 2 – „keletą kartų“, 3 – „bent kartą per mėnesį“, 4 – „bent kartą per savaitę“, 5 – „kasdien arba beveik kasdien“; taip pat galėjo rinktis atsakymus „nežinau“ ar „nenoriu sakyti“). Pagal tai, kokių formų tyčiojimąsi tyrimo dalyviai naudojo bent kartą per pastaruosius metus, jie buvo suskirstyti į grupes: naudoję tik vienos kurios nors formos smurtą – tiesiogines, elektronines ar kitas patyčias, naudoję kurių nors dviejų formų smurtą – tiesiogines ir elektronines, tiesiogines ir kitas, elektronines ir kitas patyčias, naudoję visų trijų formų patyčias. Tolesnėje analizėje tyrimo dalyviai buvo suskirstyti į grupes pagal tai, ar yra smurtavę elektroninėje erdvėje: nesityčioję sudarė vieną grupę, kitą grupę sudarė tie, kurie buvo tyčiojęsi tik elektronine

ar elektronine ir kitomis formomis, trečią grupę sudarė tie, kurie buvo tyčiojęsi iš kitų, bet tai darė neelektroninėje erdvėje.

Tyrimo dalyvių emociniai ir elgesio sunkumai buvo vertinti Galių ir sunkumų klausimyno lietuviška versija (Gintilienė ir kt., 2004; Goodman, 1997). Šį klausimyną sudaro 25 teiginiai, sudarantys penkias subskales: elgesio problemos, emociniai simptomai, hiperaktyvumas, socialumas ir problemos su bendraamžiais. Kiekvieną skalę sudaro penki teiginiai. Teiginiai vertinami trijų balų skale (1 – „netiesa“, 2 – „iš dalies tiesa“, 3 – „visiška tiesa“). Šiame tyrime elgesio problemos vertintos trimis elgesio problemų subskalės teiginiais: „Dažnai labai supyktu ir nesusivaldau“, „Dažnai susipešu. Galiu kitus priversti man paklusti“, „Mane dažnai kaltina meluojant ar apgaudinėjant“. Skalės vidinis suderintumas 0,5. Emociniai sunkumai vertinti penkiais emocinių sunkumų subskalės teiginiais (pavyzdžiui, „Dažnai esu susirūpinęs (-usi)“, „Dažnai esu nelaimingas (-a), liūdnas (-a), man norisi verkti“ ir pan.). Skalės vidinis suderintumas 0,66. Hiperaktyvumas vertintas trimis hiperaktyvumo subskalės teiginiais: „Nenustygstu vietoje, nurimstu neilgam“, „Nuolat muistausi ir rangausi“, „Man sunku susikaupti, greit išsiblaškau“. Skalės vidinis suderintumas 0,52. Socialumas vertintas penkiais Socialumo subskalės teiginiais (pavyzdžiui, „Mielai padedu įskaudintiems, susikrimsiems ar nesveikuojantiems“, „Stengiuosi būti geras (-a) kitiems žmonėms. Man svarbu, kaip jie jaučiasi“ ir pan.). Skalės vidinis suderintumas 0,59. Problemų subskalės vidinis suderintumas buvo prastas (Cronbacho alfa = 0,29), todėl šioje analizėje problemų su bendraamžiais subskalės įverčiai naudojami nebuvo.

Tyrimo eiga. Šis tyrimas yra didesnio Lietuvos mokslo tarybos finansuojamo projekto, sutartis Nr. S-MIP-17-1/LSS-250000-1087, dalis. 2018 metais apklausą atliko rinkos ir viešosios nuomonės tyrimų bendrovė UAB „Spinter tyrimai“. Apklausas vykdė tyrimų bendrovių apmokyti tyrėjai. Tyrimo dalyviai atrinkti daugiapakopės stratifikuotos atrankos būdu iš visos Lietuvos, atsižvelgiant į gyvenamąją vietą ir amžių. Pirmajame atrankos etape išskirtos trys stratos pagal gyvenvietės tipą (didmiesčiai, rajonų centrai ir rajoniniai miestai, miesteliai ir kaimai). Antrame etape atrinkti namų ūkiai pagal gatves arba kaimus, naudojant tinkamo amžiaus vaikų turėjimo filtrą. Tyrimo dalyviai klausimynus, pateiktus elektronine forma planšetėse, pildė namuose.

Tyrimo duomenų apdorojimas. Tyrimo duomenims analizuoti naudotas χ^2 kriterijus, dviejų grupių vidurkiams palyginti – Stjudento t kriterijus, trijų grupių vidurkiams palyginti – vienfaktorinė dispersinė analizė (ANOVA). Lyginant grupes tarpusavyje naudotas Bonferroni porinio palyginimo kriterijus.

Rezultatai

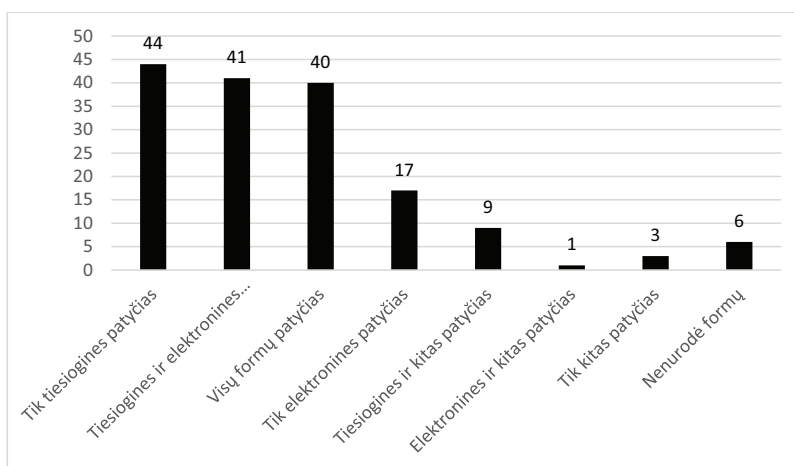
Patyčių patyrimas. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad 161 (15,9 %) vaikas (iš jų 84 berniukai) tvirtina, jog per pastaruosius metus juos kas nors užgauliojo ar su jais bjauriai elgėsi. 798 (78,9 %, iš kurių 413 berniukų) tvirtina, kad to nėra patyrę. 33 (3,3 %) teigė nežinantys, o 20 (2,0 %) – nenorintys atsakyti į pateiktą klausimą apie patyčias. Patyčias patyrusių ir jų nepatyrusių tyrimo dalyvių grupės nesiskyrė pagal lytį ($\chi^2(1) = 0,009$, $p > 0,05$) ir amžių ($t(957) = -0,265$, $p > 0,05$).

Rezultatai, kaip dažnai tyrimo dalyviai patyrė patyčias skirtingais būdais (tiesiogiai, elektroniniu ir kitu būdu), pateikti 1-oje lentelėje. Remiantis tyrimo rezultatais, daugiausia vaikų (83,2 %) nurodė, kad patyčias patyrė bendraudami tiesiogiai (gyvai). Kiek mažiau jų nurodė, kad patyrė patyčias elektroniniu (61,5 %) bei kitu būdu (32,9 %).

1 lentelė. *Tyrimo dalyvių, patyrusių patyčias, pasiskirstymas pagal patyčių formas (N = 161)*

Kaip dažnai per pastaruosius metus...	Patyčių forma		
	Tiesioginė	Elektroninė	Kita
Patyrė patyčias*	134 (83,2 %)	99 (61,5 %)	53 (32,9 %)
Nepatyrė	24 (14,9 %)	59 (36,6 %)	95 (59 %)
Nežinau	2 (1,3 %)	1 (0,6 %)	11 (6,8 %)
Nenoriu sakyti	1 (0,6 %)	2 (1,3 %)	2 (1,3 %)

* *Patyrė patyčias tyrimo dalyviai apskaičiuoti susumavus atsakymus, kad patyčias patyrė keletą kartų per pastaruosius metus, bent kartą per mėnesį, bent kartą per savaitę, kasdien arba beveik kasdien.*

1 pav. *Tyrimo dalyvių, kurie yra patyrė patyčias, pasiskirstymas pagal patyčių formas (N = 161)*

Tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal tai, kiek ir kokių formų patyčių yra patyrė, pateiktas 1-ame pav. Tyrimo rezultatai rodo, kad daugiausia yra tyrimo dalyvių, patyrusių tiesiogines patyčias (44 (27,3 %)). Panašus skaičius tyrimo dalyvių nurodė, kad patyrė tiesiogines ir elektronines patyčias (41 (25,5 %)) ir visų trijų formų patyčias (40 (24,8 %)). Kiek mažiau tyrimo dalyvių nurodė, kad patyrė tik elektronines patyčias (17 (10,6 %)) bei tiesiogines ir kita forma patyčias (9 (5,6 %)). Mažiausiai tyrimo dalyvių nurodė, kad patiria patyčias kita forma (ne elektronine ir ne tiesiogine, pavyzdžiui, randa aprašintus sąsivinius) (3 (1,9 %)) bei tiesiogines ir kita forma patyčias (1 (0,6 %)).

Siekiant nustatyti, kaip elektroninių patyčių patyrimas (arba buvimas auka) susijęs su tyrimo dalyvių emocinių ir elgesio sunkumų raiška, tyrimo dalyviai buvo suskirstyti į tris grupes: pirmą grupę – nepatyrę jokių patyčių, antrą grupę – patyrę elektronines patyčias (šiai grupei priskiriami visi tyrimo dalyviai, kurie nurodė, kad patyrė tik elektronines patyčias arba elektronines ir kitų formų patyčias) ir trečią grupę – patyrę patyčias neelektronine forma. Pirmajai grupei priskirti 798 (78,9 %) tyrimo dalyviai, kurie nurodė, kad nėra patyrę patyčių, t. y. jie nėra patyčių aukos. Antrai grupei priskirti 99 (9,8 %) tyrimo dalyviai, kurie yra elektroninių patyčių aukos. Trečioje grupėje yra 62 (6,1 %) tyrimo dalyviai, kurie yra neelektroninių patyčių aukos, t. y. patyrę tiesiogines ar kitų formų, išskyrus elektronines, patyčias. Šių grupių tyrimo dalyvių palyginimas pagal demografines charakteristikas ir galias bei sunkumus pateiktas 2-oje lentelėje.

2 lentelė. *Nepatyrusių patyčių, patyrusių elektronines patyčias ir patyčias kitokia forma tyrimo dalyvių palyginimas pagal demografines charakteristikas ir psichologinį funkcionavimą*

Kintamasis	Tyrimo dalyvių grupės			Statistinis kriterijus (grupės, kurios skiriasi)
	1 grupė Nepatyrę patyčių N = 798 M (SD)	2 grupė Elektroninių patyčių aukos N = 99 M (SD)	3 grupė Neelektroninių patyčių aukos N = 62 M (SD)	
<i>Demografinės charakteristikos</i>				
Amžius (mėnesiais)	160,65 (32,05)	165,98 (30,16)	154,03 (30,96)	F(2,956) = 2,728
Lytis (berniukai)	413 (43,1 %)	52 (5,4 %)	32 (3,3 %)	χ^2 (2) = 0,989
<i>Galios ir sunkumai</i>				
Elgesio problemos	0,3 (1,39)	0,39 (0,44)	0,51 (0,47)	F(2,943) = 9,188*** (1 < 3)
Emociniai simptomai	0,41 (0,39)	0,49 (0,48)	0,55 (0,44)	F(2,947) = 4,667* (1 < 3)
Hiperaktyvumas	0,57 (0,49)	0,64 (0,48)	0,68 (0,52)	F(2,942) = 2,035
Socialumas	1,79 (0,42)	1,87 (0,38)	1,73 (0,43)	F(2,952) = 2,315

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$.

Pagal patyčių patyrimą tyrimo dalyvių grupės nesiskyrė demografinėmis charakteristikomis ($p > 0,05$). Galima manyti, kad tiek elektroninių, tiek neelektroninių patyčių patyrimas nėra susijęs su amžiumi ir lytimi. Lyginant patyrusių elektronines, neelektronines patyčias ir nepatyrusių patyčių tyrimo dalyvių grupes, rezultatai atskleidė, kad skiriasi šių grupių dalyvių elgesio problemos ir emociniai sunkumai ($p < 0,05$) – daugiausia elgesio problemų ir emocinių sunkumų turėjo tyrimo dalyviai, kurie buvo neelektroninių patyčių aukos, kiek mažiau – elektroninių patyčių aukos, ir mažiausiai – nepatyrę patyčių. Lyginant grupes tarpusavyje, naudojant Bonferroni porinio palyginimo kriterijų, nustatyta, kad neelektroninių patyčių aukos statistiškai reikšmingai pasižymi didesnėmis elgesio problemomis, turi daugiau emocinių sunkumų nei tyrimo dalyviai, kurie nėra patyrę

patyčių. Taigi tyrimo rezultatai patvirtina, kad patyčių patirtis yra susijusi su prastesniu vaikų psichologiniu funkcionavimu, tačiau daugiausia emocinių ir elgesio sunkumų turi tie vaikai, kurie buvo patyrę patyčias ne elektronine forma, o tiesiogiai ar kitu būdu.

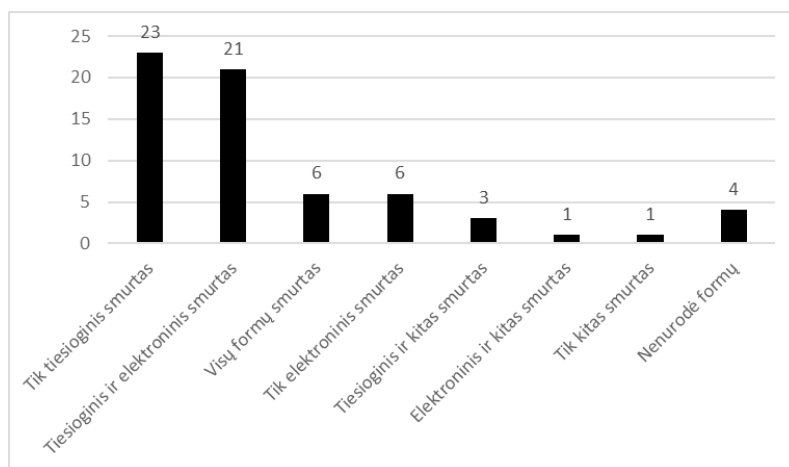
Smurtavimas prieš kitus. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad 65 (6,4 %) vaikai (iš jų 44 berniukai) tvirtino, jog per pastaruosius metus jie ką nors užgauliojo ar bjauriai elgėsi. 897 (88,6 %, iš kurių 451 berniukas) vaikai tvirtino, kad to nėra darę. 28 (2,8 %) teigė nežinantys, o 22 (2,2 %) – nenorintys atsakyti į pateiktą klausimą apie tyčiojimąsi iš kitų. Tyčiojėsi ir nesityčiojė iš kitų tyrimo dalyviai skyrėsi pagal lytį ($\chi^2(1) = 7,358, p < 0,01$) ir amžių ($t(959) = -2,022, p < 0,05$). Daugiau iš kitų tyčiojosi berniukai nei mergaitės, daugiau vyresni nei jaunesni vaikai.

Rezultatai, kaip dažnai tyrimo dalyviai tyčiojosi iš kitų skirtingais būdais (tiesiogiai, elektroniniu ir kitu būdu), pateikti 3-ioje lentelėje. Tyrimo rezultatai rodo, kad daugiausia tyrimo dalyviai nurodė, jog tyčiojosi iš kitų tiesiogiai (gyvai) bendraudami (81,5 %). Kiek mažiau jų nurodė, kad tyčiojosi naudodami mobilųjį telefoną ar internetu (52,3 %). Mažiausiai tyrimo dalyvių nurodė, kad tyčiojosi kitu būdu (16,9 %).

3 lentelė. Tyrimo dalyvių, kurie tyčiojasi iš kitų, pasiskirstymas pagal tyčiojimosi formas (N = 65)

Kaip dažnai per pastaruosius metus...	Tyčiojimosi forma		
	Tiesioginė	Elektroninė	Kita
Tyčiojėsi iš kitų*	53 (81,5 %)	34 (52,3 %)	11 (16,9 %)
Nesityčiojė iš kitų	12 (18,5 %)	31 (47,7 %)	49 (75,4 %)
Nežinau	0	0	5 (7,7 %)
Nenoriu sakyti	0	0	0

* Tyčiojėsi iš kitų tyrimo dalyviai apskaičiuoti susumavus atsakymus, kad tyčiojosi iš kitų keletą kartų, bent kartą per mėnesį, bent kartą per savaitę, kasdien arba beveik kasdien.

2 pav. Tyrimo dalyvių, kurie tyčiojosi iš kitų, pasiskirstymas pagal tai, kokiomis formomis tyčiojosi (N = 65)

Tyrimo dalyvių pasiskirstymas pagal tyčiojimosi iš kitų formas pateiktas 2-ame pav. Tyrimo rezultatai rodo, kad daugiausia tyrimo dalyvių yra tyčiojęsi iš kitų tiesioginio bendravimo metu (23 (35,4 %)). Kiek mažiau tyrimo dalyvių nurodė, kad tyčiojosi ir tiesioginio, ir elektroninio bendravimo metu (21 (32,3 %)). Vienodas skaičius tyrimo dalyvių – po 6 (9,2 %) – nurodė, kad tyčiojosi visomis formomis ir tik elektronine forma, ir po 1 (1,5 %) – elektronine ir kita forma bei tik kita forma.

Siekiant nustatyti, kaip tyčiojimasis iš kitų susijęs su smurtautojų emocinių ir elgesio sunkumų raiška, tyrimo dalyviai buvo suskirstyti į tris grupes (pirma grupė – nesityčioję jokia forma, antra grupė – tyčiojęsi elektronine forma (šiai grupei priskirti visi tyrimo dalyviai, kurie nurodė, kad tyčiojosi tik elektronine arba elektronine ir kitomis formomis) ir trečia grupė – tyčiojęsi neelektronine forma (tiesiogiai ir (ar) kita forma). Pirmajai grupei priskirti 897 (88,6 %) tyrimo dalyviai, kurie nurodė, kad nėra smurtavę prieš kitus. Antrai grupei priskirti 34 (3,4 %) tyrimo dalyviai, kurie yra smurtavę elektroninėje erdvėje. Trečioje grupėje yra 31 (3,1 %) tyrimo dalyvis, kuris yra smurtavęs neelektroninėje erdvėje. Šių grupių tyrimo dalyvių palyginimo rezultatai pagal demografines charakteristikas ir galias bei sunkumus yra pateikti 4-oje lentelėje.

4 lentelė. Nesmurtavusių, smurtavusių elektroninėje erdvėje ir smurtavusių neelektroninėje erdvėje tyrimo dalyvių palyginimas pagal demografines charakteristikas ir psichologinį funkcionavimą

Kintamasis	Tyrimo dalyvių grupės			Statistinis kriterijus (grupės, kurios skiriasi)
	1 grupė Nesmurtavę N = 897 M (SD)	2 grupė Smurtavę elektroninėje erdvėje N = 34 M (SD)	3 grupė Smurtavę neelektroninėje erdvėje N = 31 M (SD)	
<i>Demografinės charakteristikos</i>				
Amžius (mėnesiai)	160,31 (31,9)	175,12 (25,1)	161,39 (33,6)	F(2,958) = 3,566* (1 < 2)
Lytis (berniukai)	451 (46,9 %)	23 (2,4 %)	21 (2,2 %)	χ^2 (2) = 7,358*
<i>Galios ir sunkumai</i>				
Elgesio problemos	0,29 (0,38)	0,46 (0,49)	0,61 (0,51)	F(2,944) = 11,580*** (1 < 3, 2 ¹)
Emociniai simptomai	0,41 (0,39)	0,52 (0,53)	0,57 (0,46)	F(2,949) = 3,291*
Hiperaktyvumas	0,56 (0,48)	0,74 (0,50)	0,87 (0,47)	F(2,942) = 7,862*** (1 < 3)
Socialumas	1,81 (0,42)	1,65 (0,46)	1,61 (0,46)	F(2,954) = 5,372** (1 > 3)

t 0,05 < p < 0,1; * p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad, vertinant smurtavimą prieš kitus, tyrimo dalyvių grupės skiriasi pagal amžių ir lytį. Elektroninėje erdvėje smurtavę vaikai yra vyresni nei nesmutavę ($p < 0,05$), proporcingai daugiau mergaičių yra nesmutavusių grupėje nei smurtavusių elektroninėje ir neelektroninėje erdvėje ($p < 0,05$). Lyginant nesmutavusių, smurtavusių elektroninėje ir neelektroninėje erdvėje tyrimo dalyvių grupes nustatyta, kad skiriasi šių grupių dalyvių elgesio problemos, emociniai simptomai, hiperaktyvumas ir socialumas ($p < 0,05$): didžiausi elgesio problemų, emocijų sunkumų, hiperaktyvumo ir mažiausi socialumo skalių įverčiai buvo smurtavusių neelektroninėje erdvėje grupėje, kiek mažesni elgesio problemų, emocijų simptomų, hiperaktyvumo ir didesni socialumo skalės įverčiai smurtavusių elektroninėje erdvėje, mažiausi elgesio problemų, emocijų simptomų, hiperaktyvumo ir didžiausi socialumo skalės įverčiai buvo nesmutavusių grupėje. Lyginant grupes tarpusavyje, naudojant Bonferroni porinio palyginimo kriterijų, nustatyta, kad smurtavę neelektroninėje erdvėje vaikai pasižymi didesnėmis elgesio problemomis, yra hiperaktyvesni, taip pat labiau socialūs nei nesmutavę vaikai. Taigi tyrimo rezultatai patvirtina, kad tyčiojimasis iš kitų, ypač neelektroninėje erdvėje, yra susijęs su prastesniu vaikų psichologiniu funkcionavimu.

Patyčių patyrimas ir smurtavimas prieš kitus. Tyrimo dalyvių pagal patyčių patyrimą ir smurtavimą prieš kitus proporcijų palyginimas pateiktas 5-oje lentelėje. Rezultatai rodo, kad skiriasi nepatyrusių patyčių ir jas patyrusių tyrimo dalyvių proporcijos skirtingose grupėse pagal smurtavimą prieš kitus ($\chi^2(4) = 177,564, p < 0,001$). Daugiau tų tyrimo dalyvių, kurie nebuvo patyrę patyčių, nebuvo įsitraukę ir į smurtavimą prieš kitus. Daugiau tyrimo dalyvių, kurie yra patyrę elektronines patyčias, smurtavo prieš kitus elektroniniu būdu, o tyrimo dalyviai, kurie buvo patyrę patyčias ne elektroniniu būdu, dažniau smurtaudavo taip pat neelektroniniu būdu. Taigi panašu, kad patyčių patyrimo – tiek būnant auka, tiek smurtautoju – aplinkos sutampa.

5 lentelė. *Patyčių patyrimo skirtingomis formomis proporcijų palyginimas skirtingose tyrimo dalyvių grupėse pagal smurtavimo prieš kitus formas*

Patyčių patyrimas		Smurtavimas prieš kitus			
		Nesmutavę	Smurtavę elektroninėje erdvėje	Smurtavę neelektroninėje erdvėje	Iš viso
Nepatyrę patyčių	N (%)	763 (82,2 %)	12 (1,3 %)	12 (1,3 %)	787 (84,8 %)
	Z	10	-7,9	-5,9	
Elektroninių patyčių aukos	N (%)	68 (7,3 %)	18 (1,9 %)	2 (0,2 %)	88 (9,5 %)
	Z	-6,5	9	-0,4	
Neelektroninių patyčių aukos	N (%)	37 (4 %)	3 (0,3 %)	13 (1,4 %)	53 (5,7 %)
	Z	-7,2	0,9	9,6	
Iš viso	N (%)	868 (93,5 %)	33 (3,6 %)	27 (2,9 %)	928 (100 %)

Rezultatų aptarimas

Šiuo straipsniu siekiama palyginti vaikų, kurie patyrė skirtingų formų patyčias ir (arba) patys smurtavo, emocinių ir elgesio sunkumų raišką. Pirmiausia nustatyta, jog per pastaruosius metus 15,9 % vaikų nurodė patyrę patyčias, 6,4 % – tyčiojęsi iš kitų, o elektroninės patyčios dažniau yra susijusios su tiesioginėmis ir kitų formų patyčiomis, nei vyksta atsietai, t. y. dalyvavimas kelių formų patyčiose yra labiau paplitęs, nei dalyvavimas tik elektroninėse ar tik tiesioginėse patyčiose. Tai sutampa su metaanalizių duomenimis (Chen et al., 2017; Kowalski et al., 2014) ir su Lietuvoje atliktų tyrimų rezultatais (Gedutienė ir kt., 2012; Sadauskaitė, 2014), kad dalyvavimas tradicinėse bei elektroninėse patyčiose yra reikšmingai susijęs.

Tradiciskai manoma, kad patyčios elektroninėje erdvėje susijusios su tiesioginėmis patyčiomis per patirtį – iš tų vaikų, iš kurių tyčiojamosi gyvai, tyčiojamosi ir elektroninėje erdvėje, o tie, kurie tyčiojasi tiesioginiu būdu, tyčiojasi ir elektroniniu būdu (Kowalski et al., 2014; Smith, 2019). Keliamos prielaidos, kad tiesioginių patyčių patyrimas padidina tikimybę patirti ir elektronines patyčias, t. y. tampa rizikos faktoriumi, nes šie vaikai smurtautojų yra identifikuojami kaip labiau pažeidžiami, o tai gali paskatinti patyčias perkelti ir į elektroninę erdvę (Cappadocia, Craig, & Pepler, 2013; Hinduja & Patchin, 2008). Iš kitos pusės, analizuojant buvimo auka ir tapimo smurtautoju sąsajas, yra manoma, kad bet kokios formos patyčių patyrimas gali būti rizikos faktoriumi smurtauti prieš kitus būtent elektroniniu būdu, nes internetas suteikia anonimiškumo galimybių (Mishna et al., 2012), kai kartu galima jaustis ir pakankamai saugiai (nereikia susidurti akis į akį su smurtautoju), ir išlaikyti savivertę duodant atgal. Tačiau mūsų tyrimo rezultatai atskleidė, kad dalyvavimo patyčiose aplinkos labiau sutampa nei skiriasi: daugiau tų tyrimo dalyvių, kurie yra patyrę elektronines patyčias, smurtavo prieš kitus elektroniniu būdu, o tyrimo dalyviai, kurie buvo patyrę patyčias neelektroniniu būdu, dažniau smurtaudavo taip pat neelektroniniu būdu. Tai būtų galima grįsti konkrečių smurto būdų išmokimo mechanizmais, kai įsitraukiama į tokio paties pobūdžio netinkamą elgesį. Smith (2019), apžvelgęs kitų tyrėjų radinius, siūlo pasikartojančių procesų modelį, kuris tinkamas aiškinti ir patirtas tiesiogines, ir elektronines patyčias: kai patyčių auka jaučia frustraciją ir pyktį, susikaupusius neigiamus jausmus išlieja atkeršydamas kitiems, taip pats tapdamas smurtautoju.

Neigiamos dalyvavimo patyčiose patirtys kaupiasi ir reiškiasi emociniais ir elgesio sunkumais. Atlikto tyrimo rezultatai sutampa su kitų tyrėjų duomenimis, kad tiek patyčių patirtis, tiek smurtavimas prieš kitus yra susiję su didesniais vaikų emociniais ir elgesio sunkumais, palyginti su tais, kurie nedalyvavo patyčiose. Tačiau rezultatai skiriasi nuo kitų tyrimų, kuriais analizuojama emocinių ir elgesio sunkumų raiška skirtingose patyčių aplinkose – elektroninės ar kitais būdais patirtos patyčios, rezultatų. Kitos studijos dažniausiai atskleidžia, kad patyčiose nedalyvaujantys vaikai turi mažiausiai neigiamų padarinių, o jų daugėja priklausomai nuo grupės: patiriantys tik tradicines, tik elektronines, tradicines ir elektronines patyčias (Sourander et al., 2010; Smith, 2019). Nors kai kurie tyrimai (Wolke, Lee, & Guy, 2017) nurodo, kad visų formų patyčios, kartu ir elektroninės patyčios, susijusios su didesnėmis emocinėmis ir elgesio problemomis, šiame tyrime

daugiausia elgesio problemų ir emocinių sunkumų turėjo tyrimo dalyviai, kurie patyrė patyčias ne elektroniniu būdu, o tiesiogiai ar kitu būdu. Tai sutampa su Anglijoje atlikto daugiau nei 110 000 mokinių tyrimo rezultatais, kad tiesioginių patyčių žala buvo didesnė nei elektroninių patyčių (Przybylski & Bowes, 2017). Manoma, kad tyrimų rezultatų skirtumų atsiranda priklausomai nuo tyrimo dalyvių amžiaus ir nuo to, ar atsižvelgiama į tiesioginių patyčių patirtį (Kim, Colwell, Kata, Malele, & Georgiades, 2018). Galima kelti prielaidą, kurią būtų svarbu patikrinti tolesniais tyrimais, – gal elektroninių patyčių patirtis turi moderuojantį efektą tvarkymuisi su tiesioginėmis patyčiomis, nes elektroninių patyčių atveju jaučiama daugiau kontrolės – galima išjungti elektroninį prietaisą, atidėti patyrimą ir šitaip jausti, kad kontroliuojasi situaciją.

Panašūs patiriamų emocinių ir elgesio sunkumų rezultatai gauti ir vaikų, kurie tyčiojasi iš kitų, grupėse. Lyginant grupes tarpusavyje, nustatyta, kad neelektroninėje erdvėje besityčioję vaikai pasižymėjo didesniu hiperaktyvumu ir elgesio problemų bei mažesniu socialumo išreikštumu, nei patyčiose nedalyvavę vaikai. Campbell, Slee, Spears, Butler ir Kift (2013) savo tyrime taip pat nustatė, kad besityčiojantys vaikai pasižymėjo didesniu visų Galių ir sunkumų klausimyno subskalių išreikštumu, išskyrus socialumo subskalę. Paprastai socialumo skalės rezultatai neigiamai susiję su kitų skalių rezultatais, ir tai rodo, kad sunkumai sąlygoja socialaus elgesio problemas ir atvirkščiai (Gintilienė ir kt., 2004).

Interpretuojant tyrimo rezultatus ir lyginant su kitų studijų duomenimis, būtina atsižvelgti į tyrimo ribotumus ir grupių sudarymo principus. Siekiant nustatyti vaikų dalyvavimo elektroninėse patyčiose ryšį su emociniais ir elgesio sunkumais, elektroninių patyčių grupei buvo priskirti visi tyrimo dalyviai, kurie nurodė, kad patyrė tik elektronines patyčias arba elektronines ir kitų formų patyčias (pavyzdžiui, elektronines patyčias ir tiesiogines patyčias). Grynos, tik elektroninių patyčių grupės neįmanoma sudaryti dėl per mažo tyrimo dalyvių skaičiaus ir dėl elektroninių patyčių komorbidiškumo (sąsajų su kitomis patyčių formomis). Šio tyrimo rezultatai pagal vaikų, dalyvavusių patyčiose, amžių ir lytį su atliktomis metaanalizėmis sutampa ta dalimi, kad berniukai daugiau tyčiojosi iš kitų nei mergaitės, daugiau tyčiojosi vyresni nei jaunesni vaikai. Tačiau, remiantis mūsų tyrimo duomenimis, tiek elektroninių, tiek neelektroninių patyčių patyrimas nėra susijęs su amžiumi ir lytimi, kai paprastai nustatoma, kad nuo tradicinių patyčių daugiau nukenčia vaikinai, o nuo elektroninių – merginos (Zsila, Urbán, Griffiths, & Demetrovics, 2019). Tyrime naudotas apklausos būdas, kai vaikai pildė klausimynus namuose, galėjo turėti įtakos atsakymams apie dalyvavimą patyčiose, ypač jų inicijavimą. Tiriant vaikų emocinių ir elgesio sunkumų raišką nebuvo atsižvelgta į patyčių patyrimo dažnumą (pavyzdžiui, mūsų tyrime 5 % patyrusiųjų patyčias nurodė, kad tai patiria kasdien tiek bendraudami tiesiogiai, tiek mobiliuoju telefonu ar internetu). Būtinai tolesni vaikų dalyvavimo skirtingose patyčių aplinkose tyrimai, nes: a) skirtingų studijų duomenys nevienodi; b) tiesioginių patyčių mastas iki šiol buvo didesnis, teorinės prielaidos rėmėsi tiesioginėmis patyčiomis, bet elektroninių patyčių patyrimas nuolat didėja; c) kaip jau aptarta, elektroninės patyčios dažniausiai būna kartu su kitų formų patyčiomis; d) retai atsietai tyrinėjamos skirtingos elektroninių patyčių formos (pavyzdžiui, impulsyvios ir atidėtos laike); e) dažniausiai neatsižvelgiama į dalyvavimo patyčiose pasikartojamumą

ta prasme, kad tam, kuris tyčiojasi, didėja tikimybė vėl tapti elektroninių patyčių auka: neigiamos dalyvavimo patyčiose pasekmės tuo pat metu gali būti ir rizikos faktoriai dalyvauti patyčiose ateityje. Siekiant atskleisti dalyvavimo elektroninėse patyčiose, taip pat aukos ir smurtautojo vaidmenų pasikeitimo mechanizmus, būtini ilgalaikiai tiek kokybiniai, tiek kiekybiniai tyrimai bei rėmimasis visa apimančiu teoriniu modeliu, pavyzdžiui, bendroju agresijos modeliu, atsižvelgiant tiek į situacinius, tiek į asmeninius veiksnius (Anderson & Bushman, 2002).

Apibendrinant – šis tyrimas atkreipia dėmesį į vaikų dalyvavimo elektroninėse patyčiose reiškinio kompleksiskumą. Nustatyta, kad elektroninės patyčios dažniau yra susijusios su tiesioginėmis ir kitų formų patyčiomis, nei vyksta atsietai. Tačiau dalyvavimo patyčiose aplinkos sutampa: daugiau tų tyrimo dalyvių, kurie buvo patyrę elektronines patyčias, smurtavo prieš kitus elektroniniu būdu, o tyrimo dalyviai, kurie buvo patyrę patyčias neelektroniniu būdu, dažniau smurtavo taip pat neelektroniniu būdu. Gauti rezultatai patvirtina, kad patyčių patirtis yra susijusi su prastesniu vaikų psichologiniu funkcionavimu, tačiau daugiausia sunkumų turi tie vaikai, kurie dalyvavo patyčiose ne elektronine forma, o tiesiogiai ar kitu būdu. Remiantis mūsų tyrimo rezultatais, neelektroninių patyčių žala vaikams yra didesnė nei vykstančių elektroninėje erdvėje.

Literatūra

- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135231>.
- Baldry, A. C., Farrington, D. P., & Sorrentino, A. (2015). “Am I at risk of cyberbullying”? A narrative review and conceptual framework for research on risk of cyberbullying and cybervictimization: The risk and needs assessment approach. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 36–51. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.014>.
- Bonanno, R. A., & Hymel, S. (2013). Cyber bullying and internalizing difficulties: Above and beyond the impact of traditional forms of bullying. *Journal of Youth and Adolescence*, 42, 685–697. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9937-1>.
- Bottino, S. M. B., Bottino, C. M. C., Regina, C. G., Correia, A. V. L., & Ribeiro, W. S. (2015). Cyberbullying and adolescent mental health: Systematic review. *Cad. Saúde Pública*, 31 (3), 463–475. <https://doi.org/10.1590/0102-311x00036114>.
- Campbell, M. A., Slee, P. T., Spears, B., Butler, D., & Kift, S. (2013). Do cyberbullies suffer too? Cyberbullies’ perceptions of the harm they cause to others and to their own mental health. *School Psychology International*, 34 (6), 613–629. <https://doi.org/10.1177/0143034313479698>.
- Cappadocia, M. K., Craig, W. M., & Pepler, D. (2013). Cyberbullying: Prevalence, stability, and risk factors during adolescence. *Canadian Journal of School Psychology*, 28 (2), 171–192. doi:10.1177/0143034313479698.
- Chen L., Ho S. S., & Lwin, M. O. (2017). A meta-analysis of factors predicting cyberbullying perpetration and victimization: From the social cognitive and media effects approach. *New Media & Society*, 19 (8), 1194–1213. <https://doi.org/10.1177/1461444816634037>.
- Gedutienė, R., Šimulionienė, R., Čepienė, R. ir Rugevičius, M. (2012). Patyčios elektroninėje erdvėje: jaunesniojo amžiaus paauglių patirtis. *Tiltai*, 1 (58), 133–147.
- Gintilienė, G., Girdzijauskienė, S., Černiauskaitė, D., Lesinskienė, S., Povilaitis, R. ir Pūras, D. (2004). Lietuviškas SDQ – standartizuotas mokyklinio amžiaus vaikų „Galių ir sunkumų klausimynas“. *Psichologija*, 29, 88–106.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581–586. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1997.tb01545.x>.
- Grigutytė, N., Pakalniškienė, V., Raižienė, S. ir Povilaitis, R. (2018). Lietuvos vaikų naudojimosi internetu 2010 ir 2018 metais ypatumų palyginimas. *Psichologija*, 58, 57–71.

- Haddon, L., Livingstone, S., and the EU Kids Online network (2012). *EU Kids Online: National perspectives*. LSE, London: EU Kids Online. <http://eprints.lse.ac.uk/46878/>
- Halpern, D., Pina, M., & Vásquez, J. (2017). Loneliness, personal and social well-being: Towards a conceptualization of the effects of cyberbullying. *Culture and Education, 29* (4), 703–727. doi: 10.1080/11356405.2017.1370818.
- Hamal, M. (2017). *Risk factors of cyberbullying among finnish adolescents and its effects on their health. Master's thesis*. School of Health Sciences, University of Tampere.
- Hamm, M. P., Newton, A. S., Chisholm, A., Shulhan, J., Milne, A., Sundar, P., ..., Hartling, L. (2015). Prevalence and effect of cyberbullying on children and young people: A scoping review of social media studies. *JAMA Pediatrics, 169*, 770–777. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2015.0944>.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior, 29*, 129–156. <https://doi.org/10.1080/01639620701457816>.
- Kim, S., Colwell, S. R., Kata, A., Malele, M. H., & Georgiades, K. (2018). Cyberbullying victimization and adolescent mental health: Evidence of differential effects by sex and mental health problem type. *Journal of Youth and Adolescent 47*, 661–672. <https://doi.org/10.1007/s10964-017-0678-4>.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin, 140*, 1073–1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>.
- Life online – through children's eyes. Findings from the Children's Advisory Panel (2017). Paimta iš <https://www.teliacompany.com/globalassets/telia-company/documents/about-telia-company/life-online---through-childrens-eyes-cap-report-2017.pdf>
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K. (2011). *Risks and safety on the internet: The perspective of European children. Full findings*. LSE, London: EU Kids Online.
- Mažionienė, M., Povilaitis, R. ir Suchodolska, I. (2012). Elektroninės patyčios ir jų prevencija. Vilniaus m. savivaldybės visuomenės sveikatos biuras. Paimta iš https://www.bepatyciu.lt/media/files/downloadable/elektronines_patycios_perziurai_galutinis_FcYPqOY.pdf
- Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Gadalla, T., & Daciuk, J. (2012). Risk factors for involvement in cyber bullying: Victims, bullies and bully-victims. *Children and Youth Services Review, 34* (1), 63–70. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2011.08.032>.
- Olweus, D. (2013). School bullying: Development and some important challenges. *Annual Review of Clinical Psychology, 9*, 751–780. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185516>.
- Przybylski, A., & Bowes, L. (2017). Cyberbullying and adolescent well-being in England: A population-based cross-sectional study. *Lancet Child & Adolescent Health, 1*, 19–26. [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(17\)30011-1](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(17)30011-1).
- Sadauskaitė, R. (2014). Elektroninių ir tradicinių patyčių patirtis paauglystėje: sąsajos su savęs vertinimu. *Jaunųjų mokslininkų psichologų darbai, 3*, 1–5.
- Smith, P. K. (2019). Research on Cyberbullying: Strengths and Limitations. In: H. VandeBosch, L. Green (Eds.), *Narratives in Research and Interventions on Cyberbullying among Young People* (p. 9–27). Cham: Springer Nature Switzerland AG.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 49*, 376–385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>.
- Sourander, A., Brunstein Klomek, A., Lindroos, M., Luntamo, J., Koskelainen, T., & Helenius, H. (2010). Psychosocial risk factors associated with cyberbullying among adolescents – a population based study. *Archives of General Psychiatry, 67*, 720–728. <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2010.79>.
- Thomas, H. J., Connor, P., & Scott, J. G. (2015). Integrating traditional bullying and cyberbullying: Challenges of definition and measurement in adolescents. *Education Psychology Review, 27*, 135–152. <https://doi.org/10.1007/s10648-014-9261-7>.
- Wegge, D., VandeBosch, H., & Eggermont, S. (2014). Who bullies whom online: A social network analysis of cyberbullying in a school context. *Communications, 39*, 415–433.
- Wolke, D., Lee, K., & Guy, A. (2017). Cyberbullying: A storm in a teacup? *Early Child Adolesc Psychiatry, 26*, 899–908. <https://doi.org/10.1007/s00787-017-0954-6>.
- Zsila, Á., Urbán, R., Griffiths, M. D., & Demetrovics, Z. (2019). Gender differences in the association between cyberbullying victimization and perpetration: The role of anger rumination and traditional bullying experiences. *International Journal of Mental Health and Addiction, 17*, 1252–1267. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9893-9>.